

ПОШУКОВІ РАКУРСИ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ЛІНГВОДИДАКТИКИ

Калетнік А.А., к.філол.н.

ПРИНЦИПИ АНАЛІЗУ КОНОТАТИВНО ЗАБАРВЛЕНОЇ ЛЕКСИКИ В УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ КУРСІ НАУКОВОЇ МОВИ

Стаття присвячена деяким аспектам лінгводидактики при аналізі української наукової мови, зокрема у проєкції на національну академічну лексикографію.

Ключові слова: українська наукова мова, конотація, семантика слова, українська лексикографія, словникова стаття, функціонально-стилістичне значення слова, лексикографічна ремарка.

The article is devoted to some aspects of linguodidactics via analysis of the Ukrainian scientific language, particularly in the projection at the national academic lexicography.

Key words: Ukrainian scientific language, connotation, the semantics of words, the Ukrainian lexicography, the dictionary entry, functional and stylistic meaning, lexicographic note.

Статья посвящена некоторым аспектам лингводидактики при анализе украинского научного языка, в частности в проєкции на национальную академическую лексикографию.

Ключевые слова: украинский научный язык, семантика слова, украинская лексикография, словарная статья, функционально-стилистическое значение слова, коннотация, лексикографическая ремарка.

Явище конотації (від лат. *con-* "разом" і *noto, notare* "помічати, спостерігати", *notatio* "позначення") віддавна є об'єктом зацікавлень науковців кількох гуманітарних галузей. Терміни *конотація* і *денотація*, як зазначає О.Г. Ревзіна, вперше були використані в логіці щодо поняття: "Кожний іменник денотує певні предмети і конотує якості, що стосуються цих предметів" [2, с. 436]. Відповідно сутність конотації широко аналізується в науковій літературі. Часто

покликаються на розуміння конотації в граматиці Пор-Рояля, де воно застосовувалося до властивостей, на відміну від субстанції. Далі поняття розвивається до окреслення денотативної і конотативної семіотики у "Пролегоменах до теорії мови" Л. Єльмслева (1943 р.). Як відомо, дослідник відносить до ведення конотативної семіотики такі явища, як відмінності стилістичних форм, відмінності "творчого" та "наслідувального" стилів, відмінності високого і низького стилів, мовні відмінності соціального характеру тощо [1, с. 369].

Таке потрактування конотації якнайкраще відповідало потребам традиційної стилістики, оскільки розуміння "стилістичних значень як конотативних дозволило зібрати разом явища, що стосуються різних сторін влаштування мови" [2, с. 440]. З цієї причини поняття конотації в його застосуванні до стилістики дуже швидко набуло того розуміння і витлумачення, яке сьогодні є найбільш відомим: *конотація* – це "додаткові семантичні і прагматичні особливості ("співзначення") *лексичного значення* та значень інших мовних рівнів, які нашаровуються на їхній предметно-поняттєвий аспект і можуть бути зумовлені як змістовою стороною, так і *внутрішньою формою слова* [6, с. 278].

Думка про те, що конотація – це додатковий компонент (додаткова семантика) до основного значення слова, не викликає посутніх заперечень у науковому середовищі, а традиційний поділ семантичної структури мовної одиниці на два макрокомпоненти – денотативний і конотативний – залишається фактично непорушним. Утім, В.І. Шаховський обстоює позицію, відповідно до якої конотативний компонент є рівнозначним у семантичній структурі слова [8, с. 17], але більш-менш широкого визнання ця позиція не знаходить.

Натомість наукові дискусії точаться насамперед навколо того, що саме у слові заслуговує на окреслення поняттям конотації. Скажімо, Н.Д. Арутюнова та багато інших дослідників називають у складі конотацій такі елементи, як емотивний (емоційний), оцінний, експресивний та стилістичний (функціонально-стилістичний), тоді як Й.А. Стернін вилучає стилістичний компонент із сфери конотацій, оскільки він "не характеризує предмет, а несе інформацію про ситуацію, в якій відбувається мовленнєвий акт (формальна, неформальна, усна, офіційна тощо)" [5, с. 73]. Схожу думку висловлює О.О. Ткаченко: "У найширшому розумінні до конотацій включається й функціонально-стильова та часова характеристики

мовних одиниць – їхня належність до певних функціональних стилів і жанрів, вікових, професійних та ін. сфер уживання, до застарілої й нової лексики. Проте ці параметри входять не до плану змісту мовної одиниці, а до рівня її функціонування..." [6, с. 278].

Зважаючи на зазначену нами проблематику, зазначимо, що потребам викладання у вищій школі дисциплін стилістичного спрямування краще відповідає більш широке розуміння конотації: адже студенти мають практично працювати з усім діапазоном семантико-виражальних можливостей слова, незалежно від того, у які рубрики наукових класифікацій потрапляють окремі різновиди цих можливостей. Наголосимо й на тому, що наукова мова найбільш чутлива до виражального ресурсу слова, оскільки поняттєвий потенціал лексеми передусім визначає комунікативну стратегію цього типу комунікації.

Завдання автора цієї публікації полягає в тому, щоб окреслити деякі аспекти навчальної роботи в студентській аудиторії та запропонувати до уваги кілька апробованих типів практично-прикладних вправ для такої роботи.

Одним із інструментів роботи з конотативною характеристикою слова є система ремарок, з якими зустрічається користувач тлумачного словника та деяких інших лінгвістичних типів словників (словники синонімів, антонімів, омонімів тощо). Відповідно, одним із видів вправ для студентів може стати аналіз того, як конотативні характеристики слова інтерпретуються за допомогою ремарок у тлумачних словниках української мови. Наприклад, студентській аудиторії пропонується розглянути систему ремарок у першому томі (який уже з'явився друком) 20-томного тлумачного словника української мови в тій його частині, яка відноситься до визначення сфери використання слова. У цьому випадку можливе порівняння з іншою частиною, де йдеться про експресивні та оцінні реєстри. Завдання полягає в тому, щоб схарактеризувати ремарки, що залишаються поза аналізом:

ав. – авіація, *анат.* – анатомія, *антр.* – антропологія, *архл.* – археологія, *архт.* – архітектура, *астр.* – астрономія, *бакт.* – бактеріологія, *бібл.* – біблійне слово (вираз), *біол.* – біологія, *біохім.* – біохімія, *бот.* – ботаніка, *буд.* – будівельна справа, *бухг.* – бухгалтерія, *вет.* – ветеринарія, *військ.* – військова справа, *вульг.* – вульгарне слово (вислів), *газ.* – газета, *геогр.* – географія, *геод.* – геодезія, *геол.* – геологія, *гідр.* – гідрологія, *гірн.* – гірництво, *дипл.* –

дипломатія, *дит.* – дитяче слово (вислів), *діал.* – діалектне слово (вислів), *екол.* – екологія, *екон.* – економіка, *ел.* – електрика, *етн.* – етнографія, *експр.-підсил.* – експресивно-підсилювальний, *жарг.* – жаргонне слово (вислів), *жарт.* – жартівливе слово (вислів), *жив.* – живопис, *журн.* – журнал, *зал.* – залізничний термін, *заст.* – застаріле слово (вираз), *зах.* – західноукраїнське слово (вислів), *збільш.* – збільшувальний, *зменш.* – зменшений (зменшувальний), *зменш.-пестл.* – зменшувально-пестливий, *зневажл.* – зневажливе слово (вислів), *зоол.* – зоологія, *інформ.* – інформатика, *ірон.* – іронічне слово (вислів), *іст.* – історія (історизм), *канц.* – канцелярське слово (вислів), *карт.* – стосовно до картярських ігор, *кін.* – кінематографія, *книжн.* – книжне слово (вислів), *крав.* – кравецтво, *кул.* – кулінарія, *лайл.* – лайливе слово (вислів), *лінгв.* – лінгвістика, *літ.* – літературознавство; література, *лог.* – логіка, *мат.* – математика, *мед.* – медицина, *мет.* – металургія, *метеор.* – метеорологія, *мех.* – механіка, *мисл.* – мисливство, *мист.* – мистецтво, *міф.* – міфологія, *мор.* – морська справа, *муз.* – музика, *навч.* – навчальний, *нар.-поет.* – народно-поетичне слово (вислів), *наук.* – науковий, *наук.-попул.* – науково-популярний, *наук.-техн.* – науково-технічний, *палеонт.* – палеонтологія, *пест.* – пестливий, *підсил.* – підсилювальний, *поет.* – поетичне слово (вислів), *полігр.* – поліграфія, *політ.* – політика, *прост.* – просторічне слово (вислів), *псих.* – психологія, *публіц.* – публіцистичний, *радіо* – радіотехніка, *рел.* – релігія, *рел.-церк.* – релігійно-церковний, *риб.* – рибальство, *рідко* – рідковживане слово (вислів), *розм.* – розмовне слово (вислів), *сад.* – садівництво, *с.г.* – сільське господарство, *соц.* – соціологія, *спец.* – спеціальне слово, *спорт.* – спортивний термін, *стат.* – статистика, *стол.* – столярство, *театр.* – театральний термін, *текст.* – термін текстильної промисловості, *техн.* – техніка, *уроч.* – урочисте слово (вислів), *фам.* – фамільярне слово (вислів), *фарм.* – фармацевтика, *фіз.* – фізика, *фізк.* – фізична культура, *фізіл.* – фізіологія, *філос.* – філософія, *фін.* – фінансова справа, *фольк.* – фольклор, *фот.* – фотографія, *хім.* – хімія, *церк.* – церковне слово (вислів), *ц.-с.* – церковнослов'янське слово (вислів), *шах.* – шаховий термін, *шк.* – слово (вислів) шкільного вжитку, *юр.* – юридичний термін [4, с. 6].

Під час роботи над такою вправою студенти більш чітко усвідомлюють відмінність у співвідношенні понять *сфера використання слова та експресивно-оцінні компоненти семантичної структури слова.* Разом із тим ретельніший розгляд ремарок, що

стосуються оцінних та експресивних конотацій, дозволяє виявити градації оцінки, наприклад, *зневажлива, іронічна, жартівлива* тощо. Подібний градаційний підхід можливий також щодо експресивних конотацій: *урочистість, підсилювальність, пестливість* та ін.

Корисним буде для аудиторії також знайомство з доповіддю В.В. Чумака "Ремаркування слів і словосполучень у 20-ти томному словнику української мови", виголошеною на Міжнародній конференції MegaLing'2010 (01-07 жовтня 2010, Крим, Партеніт) і оприлюдненій у мережі Інтернет [7]. Із публікації довідуємося, зокрема, про те, що: 1) загальна кількість ремарок у словнику складає понад 100 одиниць; 2) порівняно зі Словником української мови в 11 томах у 20-томному словнику з'являються нові ремарки *бібл.* (біблійна лексика та фразеологія), *екол.* (екологія), *інформ.* (інформатика), *палеонт.* (палеонтологія), *рел.-церк.* (реалії тільки християнської релігії); 3) найчастотнішими ремарками є: *розм., перен., діал., заст., спец., рідко.*

Аналіз такого комплексу інформації унаочнює ті відомі лексикологічні положення, що словниковий склад мови відображає зміни суспільного життя, зміни в оцінках явищ, які існували, проте ідеологічно усовувалися на маргіналії суспільного життя тощо.

Іншим аспектом навчального розгляду може бути наступне. Як відомо, лексикографи у своїй практиці використання ремарок керуються переважно чотирма критеріями: традицією найбільш авторитетних словників; фоновими знаннями про галузь або сферу застосування слова; власною інтуїцією; наявністю у слові формальних прикмет стилістичної означеності. На практиці це спричиняється до значного різнобою в кількості ремарок та в їх практичному застосуванні в різних словниках навіть одного типу. Серія вправ може актуалізувати теоретичні знання також й у цьому відношенні.

Вправа 1

Слова в кожній із наведених нижче груп об'єднані у СУМ-11 спільною стилістичною ремаркою. Спробуйте самостійно визначити цю домінуючу стилістичну характеристику. Перевірте себе за "Словником української мови" в 11-ти томах. Чи в усіх випадках можна погодитися зі словником? Умотивуйте свою думку:

а) геєна, декаданс, дефініція, докторальний, долати, домінування, евентуальний, епікурейство, епохальний, ідентичний,

імморальний, інсинуація, канонічний, квантитативний, ревнитель, ремінісценція, ретроград, прозеліт, пропам'ятний, профанація, сервілізм, скрижаль, сокровенний, споборник, стезя, стяжательство, стократний, терзати, толерантний, тлінний.

Ключ: СУМ-11 подає ці слова як книжні. Слова *ідентичний, толерантний* можна розглядати як такі, що втрачають книжний характер, бо широко використовуються в сучасному суспільстві.

б) агрегація, активація, акумулювати, бактеризація, борошномельний, боскет, гідратація, гідролокатор, глибиномір, грануляція, грохот, дисперсія, добірка, змичка, знівелювати, зольність, зсув, зумпф, карамелізація, карат, кардан, каретка, лактація, лонжерон, люфт, маршрутизація, меланж, мембранний, метацинтр, нагель, обтюратор, оптимум, органолептика, планісфера, пневмографія, резонатор, ротація, шеретувати, шлам.

Ключ: СУМ-11 подає ці слова як спеціальні. Слова *активація, карат* сьогодні відомі практично кожному із власної практики чи практики інших мовців: *активація комп'ютерної програми; карат* щодо ювелірних прикрас;

в) агукати, акуратист, ахінея, багацько, байдужки, баяндраси, басаман, бахматий, безлюдько, безпутник, безшабашний, біганина, бідота, більмастий, блідота, брьохатися, вайло, веремія, вештатися, видлубати, викапаний, випорпати, висварити, вишмигнути, відкликати, відсторонь, ворухкий, гасати, дошкільня, зюйдвестка, могорич, наугад, правувати, хапкий.

Ключ: СУМ-11 подає ці слова як розмовні. Слово *зюйдвестка*, яке прийшло із морської сфери, де позначало спеціальні куртки, що захищають від негоди. Приблизно півстоліття назад це слово використовувалося і в побутовій сфері щодо курток подібного типу. Сьогодні слово втратило побутове використання і залишається у спеціальній сфері використання.

г) балухатий, вижлуктити, відгавкуватися, дудлити, злигатися, кумпол, мармиза, мордань, мордас, мордобій, мордяка, набухатися, нажиратися, наклюкатися, натріскатися, нахлистатися, падлючити, паплюга, паскудник, паскудство, пелька, полигати, прителепкуватий, проперти, ракло, ригати, сволота, сліпи, стріскати, шушваль.

Ключ: СУМ-11 подає ці слова як вульгарні. Слово *злігатися* належить скоріше до розмовної сфери, де виражає різко негативну оцінку, але воно не є вульгарним. Слово *кумпол* є просторічним, але також не належить до вульгаризмів.

г) анцибол, архаровець, байстрюк, бахур, бевзень, бевзь, босота, дурень, ідіот, ірод, іуда (юда), йолоп, каналія, карга, легейда, мазепа, мацапура, мугир, мурмило, падлюка, паршивець, паскуда, песиголова, потіпака, потіпаха, п'янчуга, солопій, суціга, хамло, хльорка, хрунь.

Ключ: СУМ-11 подає ці слова як лайливі. Слід звернути увагу на те, що такого типу слова відносяться до попередньої групи і схарактеризовані у словнику як вульгарні (*мармиза, мордяка* та деякі інші).

д) блат, братва, верзти, дурноверхий, зателепуватий, кобенитися, коцюбитися, кудли, курдупель, лафа, молодчага, настобісити, поманіжити, попертися, приндитися, пришелепуватий, псих, розкуmekати, чикатися, шахри-махри.

Ключ: СУМ-11 подає ці слова як фамільярні. Знову ж таки, можна звернути увагу на те, що частина з них може бути віднесеною до інших груп з-посеред названих вище: наприклад, слова *дурноверхий, пришелепуватий, псих* тощо виражають негативну оцінку і є лайливим.

Робота над запропонованим типом лексико-стилістичних вправ виразно демонструє ту ситуацію, за якої аналіз лексикографії, пов'язаної з використанням словникових ремарок, є ще досить неоднозначним, особливо коли йдеться про теоретичні засади опису конотацій, обґрунтування критеріїв конотативної оцінки. Ця проблемна ситуація може бути запропонованою для аналізу в студентській доповіді, рефераті або навіть для дослідження в курсовій, дипломній чи магістерській роботі.

Вправа 2

Нижче наводяться групи слів, кожна з яких об'єднана у СУМ-11 єдиною стилістичною ремаркою (наводиться курсивом перед відповідною групою). Спробуйте визначити можливі стилістичні градації всередині кожної з цих груп. Чи можна окремі

зі слів у групах віднести до іншої стилістичної групи слів? Які з цих слів можна сьогодні віднести до нейтральної (міжстильової) лексики? Свою думку аргументуйте.

Книжні слова: благоговійний, гомогенний, деміург, де-факто, десниця, домостроївський, домочадці, евристика, есхатологія, звершений, злонравний, зматеріалізуватися, камарилья, попірати, протезе́, речник, скверна, тривіальний.

Спеціальні слова: аерація, акомодация, бактеріоз, берейтор, важковантажний, вакуум, віварій, відформувати, візуальний, габарит, екстрактор, електробур, експлікація, екстер'єр, емульсія, епіцентр, запобіжник, капіляр, камеральний, кімограф, контактор, координати, макроструктура, матриця, норд-ост, полярність, пульсатор, радіопеленг.

Розмовні слова: айкало, акурат, амба, байдикувати, балагур, баланда, белебень, бідовий, благий, бозна-де, бокаса, біль, буцегарня, буцімто, вициганити, гавкотіти, гайда, віддухопелити, відмалку, вітрянка, вовкодух, гальорка, гандж, годі, годованець, загодя, загомоніти, злодюжка, ошуканство, покіль, похизуватися, прирадити, пройдисвіт.

Зневажливі слова: алілуйщик, базікати, бамбула, бебехи, віршомаз, вітрогін, доробало, заброда, іноземщина, котяра, лакействувати, лобуряка, мавпування, напартачити, нюнькатися, обгидити, обрєпіжити, патякало, пика, посіпака, сірятина, словоблуддя, солдатня.

Фамільярні слова: блатний, гамселити, гевал, дилда, дрейфити, дубасити, житуха, задрипанець, зателепати, інтрижка, кирпань, люмпен, насобачитися, насточортілий, очухатися, пацан, приволочитися, розбріхувати, чуперадло, шахер-махер.

Нейтральні слова: азіатський, алмаз, анахронічний, ангар, баламут, безматок, безмір, безробіття, бешкетник, блюзнір, бусоль, вартість, верхогляд, вето, відвідувач, відлюдок, відомий, відхекуватися, віястий, в'їдливий, возити, всепереможний, втілення, гальмувати, геомагнетизм, гіпнотичний, глибокодумний, гнилиця, гребувати, грозозахисний, двомісний, декаметр, доповідний, доповідь, допомагати, дотепник, епідемія, епізод, епікард, інкримінація, іноді, командувати, контрагент, мимоволі, мимрити, мілітаризм, нав'язливий, надовго, небездоганний, невідлюдний, палкий, постель, переслухати, перевертень, підвалина, позакривати, поїздка, покликання, прицінюватися, пробачати, процедура,

пручатися, пурхати, реноме, рижик, різанина, скрипіти, славнозвісний, стозвукий, товаришувати, товарообіг, тхнути, штевень, явище.

Поетизми: безгомінь, безпечальний, борня, винозір, вись, витязь, вогніти, злотисто, зореносний, кровіця, крутогорий, медоцвіт, багатоликий, необорний, неокрай, огнеликий, перегомін, пломінь, подум, потомний, пошум, пренепорочний, прилинати, прудкобіжний, рокований, світань, світлочолій, свічадо, сивінь, сонцесяйно, срібноводий, срібноволосий, стародення, столикий, струмистий, струнконогий, сумливий, тепловій, тисячоусто, цвіт, чароцвіт, юнь, яснозоряний, яснолиций.

Лайливі слова: архаровець, байструк, бахур, бевзь, босота, ідіот, ірод, іуда, йолоп, каналія, карга, легейда, мацапура, мугир, мурмило, падлюка, паршивець, паскуда, песиголова, потіпака, п'янчуга, солопій, суціга, хамло, хльорка.

Робота з подібними групами слів привертає увагу студентської аудиторії до багатовекторності та комплексності конотативних компонентів у семантичній структурі слова: слова *благовійний, десниця* мають книжний характер і виражають урочистість; *домочадці, камарилья* – книжно-негативні; *айкало, буцегарня, вициганити* тощо – розмовно-негативні.

Вправа 3

Наступні слова СУМ-11 подає як розмовні. Чи можна з цим погодитися сьогодні? Свою думку аргументуйте.

абітурієнт, автопоїння, акцизний, антимонія, бізнес, вишкіл, вожак, вокал, дарчий, демократизм, латинь, лауреатство, ловеласівський, похібка.

Ключ: слід звернути увагу на те, що слова *абітурієнт, бізнес, латинь* тощо сьогодні відносяться до загальноживаних, а не до розмовних.

Вправа 4

СУМ-11 подає наступні слова з ремаркою "книжн.". Чи в усіх випадках можна з цим погодитися сьогодні. Свої міркування аргументуйте.

депортація, депортувати, дані (у значенні *відомості, показники*, необхідні для *ознайомлення або характеристики*), дискваліфікація,

дискваліфікувати, еквівалент, екзотичний, екстравагантний, екстравагантно, екстремізм, екстреміст, епіцентр, ерудиція, ерудований, ефективний, ідентичний, імітація, імпазантний, інституція, інтерпретація, інфантильний, кардинальний, кваліфікувати, комплікація, контактувати, контингент, прострація, паритет, тотальний, синхронізувати, студіювати.

Ключ: такі слова, як *дані, екзотичний, екстравагантний, ерудиція, контактувати, синхронізувати* тощо сьогодні втратили або втрачають свій книжний характер. Наприклад, *зберегти дані на флешку, синхронізувати файли в архіві* – це мало чи не повсякденні вирази в житті сучасного комп'ютеризованого суспільства.

Таким чином, системно опрацьований комплекс наукових понять і вправ, спеціально спрямованих на аналіз конотативних значень слова та його функціональних характеристик, дозволить студентам ґрунтовніше аргументувати позицію щодо семантики слова, внутрішніх значеннєвих мотивацій. Практичне унаочнення конотативних реєстрів у семантичній структурі слова стає одним із вагомих чинників розуміння комунікативного ресурсу мови, зокрема її наукового стилю. Йдеться про кореляцію здобутих теоретичних знань і вміння практично застосовувати знання в надзвичайно важливій для студентського соціуму сфері – українській науковій мові.

1. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка / Л. Ельмслев // Новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1960. – Вып. 1. – С. 264-389.

2. Ревзина О.Г. О понятии коннотации / О.Г. Ревзина // Языковая система и её развитие во времени и пространстве : Сборник научных статей к 80-летию профессора Клавдии Васильевны Горшковой. – М. : Изд-во МГУ, 2001. – С. 436-446.

3. Словник української мови : В 11 т. – К. : Наук. думка, 1970-1980.

4. Словник української мови. У 20 томах. – К. : Наукова думка, 2010. – Т. I. А-Б. – 912 с.

5. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи / Стернин И.А. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1985. – 171 с.

6. Тараненко О.О. Конотація / О.О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. — К. : Українська енциклопедія, 2007. – С. 278-279.

7. Чумак В.В. Ремаркування слів і словосполучень у 20-ти томному словнику української мови [Електронний ресурс] / В.В. Чумак // Режим доступу : megaling.crimea.edu/publications/2010_Chumak.rtf (дата звертання 20 жовтня 2011 р.).